

MA Scriptie

ANV's: natuurbeheer in een lange traditie

Het belang van sociaal kapitaal en (cultuur) historische waarden voor het
slagen van agrarisch natuurbeheer

Student: Sarah Simmelink

Studentnummer: 3488756

E-mail: s.simmelink@students.uu.nl

Master Politiek en Maatschappij in Historisch Perspectief

Scriptiebegeleider: prof. dr. Tine de Moor

19-7-2013

Inhoud

Inleiding.....	2
Hoofdstuk 1: ANV's en agrarisch natuurbeheer.....	6
Hoofdstuk 2: tragiek van collectieven?	11
Hoofdstuk 3: motieven voor agrarisch natuurbeheer.....	16
Hoofdstuk 4: sociale impact en sociaal kapitaal.....	19
Hoofdstuk 5: (cultuur)historie als positieve stimulans.....	22
Conclusie	26
Literatuur.....	28

Inleiding

De discussie over agrarisch natuurbeheer is in mei jongstleden weer op scherp gesteld door het rapport 'Onbeperkt Houdbaar: naar een robuust natuurbeleid' van de Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (RLI).¹ De centrale vraag in dit rapport was: 'Op welke wijze kan de natuur in Nederland een duurzame toekomst worden gegeven, zowel in ecologische, maatschappelijke, financiële als bestuurlijke zin?'

Dat agrarisch natuurbeheer op dit moment niet tot deze duurzame toekomst leidt, daar is iedereen het mee eens. Waarom hiermee het gewenste resultaat niet bereikt wordt en wat er daarom moet veranderen is echter het onderwerp van fel debat. 'Natuurbeheer door boer groot fiasco' kopten een aantal kranten en nieuwssites,² waarop onder andere LTO en de koepelorganisaties van Agrarische Natuurverenigingen (ANV's) woedend reageerden. 'Polariserend, uitgaand van verkeerde gegevens, gebaseerd op publicaties van notoire critici van het agrarisch natuurbeheer', tekent vakblad Boerderij op bij monde van deze partijen.³ Hier is ongetwijfeld nog niet het laatste woord over gesproken.

Terwijl in Nederland gebakkeleid wordt over het RLI-rapport, wil de Europese Unie de positie van agrariërs versterken door het opzetten van coöperaties te stimuleren en faciliteren.⁴ Ook wil de EU een nieuwe weg inslaan met het Plattelands Ontwikkelingsprogramma (POP). Iedere EU-lidstaat heeft een eigen POP met aangepaste doelstellingen. Zo is de productiviteit van de Nederlandse landbouw 2,5 keer hoger dan het Europees gemiddelde en heeft Nederland een relatief divers landschap. Het Nederlandse POP is daarom onder andere gericht op het stimuleren van de duurzaamheid, verminderen van de milieudruk door de landbouw en het in stand houden van de leefbaarheid op het platteland.⁵ POP2 is bijna afgerond, en POP3 begint langzamerhand zijn uiteindelijke vorm te krijgen. Hierin wordt een belangrijke rol weggelegd voor agrarisch

¹ Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur, 'Onbeperkt Houdbaar: naar een robuust natuurbeleid', <http://www.rli.nl/publicaties/2013/advies/onbeperkt-houdbaar>.

² Zie o.a.: Hans Marijnissen, 'Natuurbeheer door boer groot fiasco', *Trouw*, 15 mei 2013, 1. Radio 1, 'Natuurbeheer door boeren faalt', <http://www.radio1.nl/items/78521-natuurbeheer-door-boer-faalt> (18 mei 2013). NOS, 'Natuurbeheer door boeren flop', <http://nos.nl/artikel/507440-natuurbeheer-door-boeren-flop.html> (16 mei 2013).

³ Jan Braakman, 'Natuuradvies wekt woede LTO en natuurverenigingen', (16 mei 2013) <http://www.boerderij.nl/Home/Nieuws/2013/5/Natuuradvies-wekt-woede-LTO-en-natuurverenigingen-1257012W/>.

⁴ Jos Bijman (e.a.), *Support for Farmers' Cooperatives. Final Report*, European Commission (Wageningen 2012).

⁵ Europa NU, 'Het plattelandsontwikkelingsprogramma (POP) voor Nederland' (versie 20 juni 2007), http://www.europa-nu.nl/id/vhlrlyi9ehyk/nieuws/het_plattelandsontwikkelingsprogramma?ctx=vhh2lyjq6bxd.

natuurbeheer door collectieven, en wordt benadrukt dat agrariërs beloond moeten worden naar resultaat.⁶

Samenvattend is er op dit moment dus een zoektocht gaande van overheden, natuurorganisaties, boeren en overige betrokkenen naar effectief natuurbeheer. De sleutel tot de oplossing wordt gezocht bij deze 'collectieven'. Het meest voorkomende collectief is de ANV, soms ook wel aangeduid als milieucoöperatie. Dit is een collectief van boeren, vaak aangevuld met burgers en natuurorganisaties, die de verantwoordelijkheid hebben voor het natuurbeheer in hun regio. In POP3 zal mogelijk van boeren worden verwacht dat zij zich verenigen in een dergelijk collectief, en verloopt de communicatie van de overheid via dit collectief en niet rechtstreeks met boeren, net zoals de geldstroom. Dit moet de effectiviteit van agrarisch natuurbeheer verbeteren, overhead verminderen en versnippering van natuur voorkomen.⁷ In hoofdstuk 1 zal dieper worden ingegaan op het huidige agrarisch natuurbeheer en welke actoren hier een rol in spelen.

Boerencollectieven die de verantwoordelijkheid hebben over een streek; dat is bepaald geen nieuw concept. Al sinds de vroege middeleeuwen, en volgens sommige historici al zolang er pastorale samenlevingen bestaan, verenigen boeren zich in organisaties om efficiënter te produceren en uitputting van de grond te voorkomen.⁸ De Engelse *commons* (gemene gronden) zijn hier het bekendste voorbeeld van, in Nederland waren dit onder andere de markgenootschappen en de boermeenten. Als er soortgelijke initiatieven in het verleden eeuwenlang hebben bestaan, kunnen hedendaagse collectieven daar dan wat van leren?

Nu zijn er stemmen die menen dat juist dit soort gemeenschappelijk beheer van grond tot uitputting heeft geleid, dan wel consequente onderproductie, wat onverantwoord was ten tijde van grote bevolkingsgroei zoals dat in de zeventiende en achttiende eeuw plaats vond. Hoewel deze argumenten tegenstrijdig zijn, is de kern hetzelfde: gemeenschappelijk beheer van natuurlijke hulpbronnen is niet duurzaam, of dit nu om akkers, weide, bos of zoiets als de visserij gaat. Dit wordt de *Tragedy of the Commons* genoemd.

De Nederlandse natuur is ook een hulpbron, voornamelijk van biodiversiteit en recreatieve waarde, dus dan is het de vraag of gemeenschappelijk beheer hierop wel wenselijk is. Wat als dit ook een tragedie wordt? Daarom zal de volgende vraag beantwoord worden: wat is precies de *Tragedy of*

⁶ Willem Schoustra (Projectleider POP3), 'POP3: naar een nieuw plattelandsontwikkelingsprogramma voor Nederland', <http://www.toekomstglb.nl/pop-naar-een-nieuw-plattelandsontwikkelingsprogramma-voor-893.html>.

⁷ G. van Drooge en E.B. Oosterveld, *Voorsorteren op het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid 2014. Verkenning van groenblauwe diensten door agrarische natuurverenigingen*, Altenburg & Wymenga ecologisch onderzoek, Feanwâlden/Projecten LTONoord (Drachten 2011), 13.

⁸ Peter Hoppenbrouwers, 'The use and management of commons in the Netherlands. An overview', in: Martina de Moor, Leigh Shaw-Taylor & Paul Warde (ed.), *The management of common land in north west Europe, c. 1500-1850* (Turnhout 2002) 87-112, 93.

the Commons en waar en waarom deed het zich voor? Zijn er valkuilen te identificeren waar agrarisch natuurbeheer ook op kan stuiten? Hoofdstuk 2 zal dieper ingaan op deze problematiek rondom gemene gronden in het verleden.

Er waren echter ook zeker succesvolle meenten en marken. Een belangrijk onderdeel van het bereiken van hun doelen was de binding van boeren onderling en met het land. Immers, wanneer het belangrijk was voor een boer om de tradities van zijn voorouders voort te zetten, en dat zijn kinderen en achterkleinkinderen ook nog op het land zouden kunnen werken en leven, dan was het belangrijk voor hem om duurzame landbouw te bedrijven. Er was dus een precair evenwicht tussen inkomensmaximalisatie en duurzaamheid.

Als dit zo was in boerengemeenschappen vanaf de middeleeuwen, waarom zou dat nu dan anders zijn? Nog steeds zijn veel agrarische bedrijven overgegaan van ouders op kinderen, en veel boeren zijn geboren en getogen op de boerderij wat nu hun bedrijf is. In de huidige discussie wordt voornamelijk gesproken over financiële stimulansen om de doelen van agrarisch natuurbeheer te bereiken, maar zijn er geen andere motieven te bedenken? In de hoofdstukken 3 en 4 zal blijken dat er een aantal positieve neveneffecten zijn voor boeren die aan agrarisch natuurbeheer doen, zoals een toename aan menselijk- en sociaal kapitaal.

In het laatste hoofdstuk wordt bekeken wat het belang is van traditie en geschiedenis voor ANV's. Een zekere band met het verleden is wel degelijk terug te zien in de huidige collectieven. Een aantal ANV's gebruiken termen als 'marke' in hun naam, en vaak is het behouden of herstellen van de cultuurhistorische waarden een van de doelen van de ANV. Er wordt bekeken hoeveel ANV's een historische component hebben, zoals een duidelijke bedding in de geschiedenis of doelen zoals het herstellen of behouden van de cultuurhistorische waarden van het landschap.

Er zijn sterke aanwijzingen dat tradities en cultuurhistorie een belangrijk onderdeel zijn van de relatie van boeren met hun landschap. Wanneer we aannemen dat een grote verbondenheid met het land leidt tot een groter verantwoordelijkheidsgevoel over dit land, dan zou dit dus een extra motivatie kunnen zijn voor het willen laten slagen van agrarisch natuurbeheer, naast de financiële stimulans. De centrale vraag in dit paper is dus: wat is het belang van niet-economische motieven voor het slagen van agrarisch natuurbeheer? De focus ligt hierbij vooral op sociaal kapitaal en cultuurhistorische waarden, al zal het belang van de esthetische waarde van het landschap en het behouden en herstellen van de biodiversiteit zeker niet buiten beschouwing worden gelaten. De rol van ANV's zal centraal staan, omdat de ANV een sleutelrol kan vervullen in het creëren van sociaal kapitaal en het versterken van cultuurhistorische waarden en tradities.

Tenslotte nog een paar opmerkingen over de gebruikte methode. Dit paper is vooral bedoeld als een verkenning van deze niet-economische motieven voor agrarisch natuurbeheer, en de inbedding hiervan in de geschiedenis. Het was echter onvermijdelijk om regelmatig zijpaden te

nemen naar verschillende vakgebieden. Soms kunnen deze korte uitstapjes ervaren worden als generaliserend, het zou echter afbreuk doen aan de hoofdstructuur om te vaak te diep op de materie in te gaan. Er is geprobeerd niet te ver van de hoofdvraag af te dwalen, al roepen de subonderwerpen genoeg vragen op die een eigen onderzoek verdienen.

Het belang van niet-economische factoren is lastig te meten, maar er zijn zeker aanwijzingen dat boeren niet alleen vanwege de financiële compensatie aan agrarisch natuurbeheer doen. Dit werpt nieuw licht op het beleid van de Nederlandse overheid en de EU ten behoeve van agrarisch natuurbeheer. Het zou immers betekenen dat door het versterken van lokale verbanden en tradities, door een nadruk te leggen op het behouden of herstellen van de cultuurhistorische waarde van het landschap, de andere doelen van agrarisch natuurbeheer (hoofdzakelijk biodiversiteit) ook beter en sneller bereikt zouden kunnen worden.

Hoofdstuk 1: ANV's en agrarisch natuurbeheer

Agrarisch natuurbeheer is een begrip dat de laatste jaren steeds meer in zwang is geraakt, maar is in feite inherent aan de activiteiten van boeren. Overal waar boeren het land bewerken en grondstoffen onttrekken is er een interactie tussen mens en natuur. Sloten, akkers, houtwallen en hagen bestaan soms al eeuwenlang, maar zijn ooit aangelegd met het doel beter gebruik te kunnen maken van het land. Doordat er tot de negentiende eeuw weinig veranderingen waren in hoe de boeren landbouw bedreven heeft de natuur zich aangepast aan hoe de mens het landschap gevormd had. Natuur en landbouw gingen hand in hand, omdat boeren vaak gemengde bedrijven hadden, met akkerbouw en vee, en op kleine percelen extensieve landbouw bedreven. Dit veranderde drastisch in de twintigste eeuw; mechanisatie, schaalvergroting, intensivering en gebruik van kunstmest hebben het landschap enorm veranderd en de natuur heeft hierbij het onderspit gedolven.⁹

Boeren hebben dus eeuwenlang op het land gewerkt zonder dat dit grote consequenties had voor de biodiversiteit en het aanzien van het landschap. Dit was geen bewuste keuze: boeren pasten de bij hun bekende technieken zo goed mogelijk toe om een zo hoog mogelijke opbrengst te bereiken. Kennis over wisselbouw, de kwaliteit van de grond en het gebruik van bemesting werd overgeleverd van generatie op generatie en door de eeuwen heen konden er af en toe kleine verbeteringen doorgevoerd worden.¹⁰ Natuurlijk veranderde het landschap door ontginningen, ontbossing en afgravingen van veengebieden, maar deze veranderingen waren altijd geleidelijk en de natuur wist zich telkens aan te passen. Zo namen de aantallen weidevogels alleen maar toe door de beweiding van vee.¹¹

Door de ontwikkelingen van de afgelopen anderhalve eeuw is het behoud van de natuur echter geen vanzelfsprekendheid meer. Met de opkomst van de landbouwwetenschap werd het boerenbedrijf op een nieuwe manier benaderd. Waar boeren zich baseerden op overgeleverde kennis en eigen observaties, ontleedde deze nieuwe wetenschap de werking van agrarische productie en hoe dit het beste verbeterd kon worden. Dit gaf een impuls aan nieuwe landbouwtechnieken; in relatief korte tijd nam de productie een enorme vlucht.¹² Dit had echter

⁹ Aad van Paassen en Niels Schrieken (ed.), *Handboek Agrarisch Natuurbeheer* (Amsterdam 2002) 15.

¹⁰ Jan Bieleman, *Five centuries of farming. A short history of Dutch agriculture 1500-2000* (Wageningen 2010) 19.

¹¹ Van Paassen, *Handboek Agrarisch Natuurbeheer*, 15-16.

¹² Bieleman, *Five centuries of farming*, 153.

grote gevolgen voor de natuur. Het paste zich niet langer aan, het nam alleen maar af, wat zich uitte in een afnemende biodiversiteit en een monotoner landschap.¹³

Agrarisch natuurbeheer ging dus niet langer samen met het bedrijven van landbouw. Doordat de overheid zich in deze periode vooral richtte op intensivering en schaalvergroting stond agrarisch natuurbeheer ook niet op de politieke agenda. Toen er wel weer op natuurbeheer werd gefocust, werd er in eerste instantie vooral gedacht aan natuurreservaten en gebieden. Het idee dat boeren, die het grootste gedeelte van het Nederlandse landschap bezitten, verantwoordelijk zouden kunnen zijn voor natuurbeheer was lange tijd niet aan de orde.¹⁴

De focus op agrarisch natuurbeheer is dus een relatief recent verschijnsel. Dit uit zich ook in het aantal ANV's in Nederland, dat de laatste twintig jaar flink is toegenomen. De oorsprong van deze vlucht ligt in twee ontwikkelingen begin jaren negentig: het Natuurbeleidsplan uit 1990 en het experiment Milieucoöperaties uit 1996.¹⁵ De oprichting van de eerste ANV's vanaf 1991 was de uitkomst van een jarenlange zoektocht naar geschikte manieren om meer natuur in Nederland te creëren. Al in 1975 was er een plan van de overheid om van 100.000 hectare landbouwgebied de natuurwaarde te verhogen, en de boeren een vergoeding te geven om dit beheer uit te voeren. Opvallend is dat dit vanuit het toenmalige Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk (CRM) opgezet werd, en pas in 1982 onder de verantwoordelijkheid van het Ministerie van Landbouw zou vallen.¹⁶

In deze tijd ontstonden ook de eerste regionale samenwerkingsverbanden tussen boeren, met als doel de politiek ervan te overtuigen dat het landbouwnatuurbeleid de regionale diversiteit van Nederland in acht zou moeten nemen. Het Natuurbeleidsplan werd door de agrariërs gezien als te top-down, te beperkend en teveel gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek in plaats van de ervaring van boeren. De beeldvorming was dat boeren geen verantwoordelijkheid namen voor natuurbehoud; terwijl een deel van de agrariërs wel degelijk onderkende dat de ecologische kwaliteit van het landschap achteruit ging en hier ook wat aan wilde doen.¹⁷

Om een beeld te krijgen van het belang van ANV's in Nederland eerst een paar cijfers. Op dit moment zijn er bijna 200 ANV's in Nederland,¹⁸ tegen vijf begin jaren '90, vijftien in 1995 en 77 in 2000.¹⁹ Naar schatting beheren ANV's op dit moment gezamenlijk 55% van het totale

¹³ Van Paassen, *Handboek Agrarisch Natuurbeheer*, 16.

¹⁴ Ibidem, 16.

¹⁵ Natasja Oerlemans, Eric Hees en Adriaan Guldmond, *Agrarische natuurverenigingen als gebiedspartij voor versterking natuur, landschap en plattelandontwikkeling*, CLM (Culemborg 2006) 3.

¹⁶ Oerlemans e.a., *Agrarische natuurverenigingen*, 4.

¹⁷ J. R. Franks and E. Mc Gloin, 'Environmental co-operatives as instruments for delivering across-farm environmental and rural policy objectives: Lessons for the UK', *Journal of Rural Studies* 23 (2007) 472-489, 473.

¹⁸ Koert Verkerk, Luc Groot en Jack Luiten, *LTO Factcheck*, LTO Nederland (oktober 2012) 18.

¹⁹ N. Oerlemans, J.A. Guldmond en E. van Well, *Agrarische natuurverenigingen in opkomst. Een eerste verkenning naar natuurbeheeractiviteiten van agrarische natuurverenigingen*, CLM (Utrecht 2001) 6.

landbouwgebied in Nederland. Ongeveer 10% van de in totaal 85.000 agrarische bedrijven is verbonden aan een ANV, dat zijn bijna 9000 boeren.²⁰

Waarom is het zo belangrijk dat boeren, onder andere door middel van ANV's, betrokken worden bij natuurbeheer? Dat ligt voor de hand: het Nederlandse landschap is grotendeels in handen van particulieren, meestal agrariërs, die het land gebruiken voor de veehouderij en de land- en tuinbouw. Wanneer boeren het maximale uit de grond halen door middel van bemesting, het gebruik van bestrijdingsmiddelen, het verlagen van de grondwaterstand, enzovoorts, dan verandert zowel het aanzien van het landschap (en daarmee de recreatieve en cultuurhistorische waarden) als ook de biodiversiteit. Doorgaans is dit verandering in negatieve zin: het landschap verschaalt en de biodiversiteit neemt af.

Wanneer een boer zijn werkzaamheden zo aanpast dat het landschap en de biodiversiteit intact blijven, of zelfs herstellen naar eerdere waarden, dan spreekt men van agrarisch natuurbeheer. In dit paper wordt de volgende definitie van agrarisch natuur- en landschapsbeheer gebruikt: 'alle maatregelen die landbouwers nemen op en rond hun bedrijf voor natuur en landschap.'²¹ Bijna alle vormen van agrarisch natuurbeheer belemmeren de productiefunctie van landbouwgrond, en daarom krijgen boeren hiervoor een vergoeding inkomstenderving van de overheid. Agrarisch natuurbeheer kan allerlei vormen aannemen: van akkerrandenbeheer tot het creëren van een kruidenrijk weiland en van het onderhouden van landschapselementen tot weidevogelbescherming.²²

Tot op heden spelen ANV's een rol bij het verzorgen van (collectieve) contracten voor hun leden; daarbij stimuleren ze hun leden ook om zulke collectieve contracten aan te gaan. Verder faciliteren ANV's cursussen agrarisch natuurbeheer en controleren ze de resultaten van het beheer ten behoeve van het zogenaamde resultaatbeloningssysteem. Dit alles heeft tot doel de 'ecologische effectiviteit' te vergroten; dus dat het ook echt meer natuur oplevert, dat zich uit in bijvoorbeeld meer weidevogels en hogere kruidenrijkheid.²³ Daarnaast wordt er vanuit de ANV het onderhoud aan landschapselementen georganiseerd, zoals aan houtwallen en het planten van bomen, en worden er voet- en fietspaden aangelegd. Tenslotte hebben ANV's ook een belangrijke lobbyfunctie, ze weten wat er leeft onder agrariërs en staan sterker dan een boer alleen.²⁴

²⁰ Verkerk e.a., *LTO Factcheck*, 18.

²¹ Groene Ruimte, 'Dossier Agrarisch Natuurbeheer', http://www.groeneruimte.nl/dossiers/agrarisch_natuurbeheer/home.html.

²² Ibidem.

²³ N. Oerlemans, J. A. Guldmond en A. Visser, *Meerwaarde agrarische natuurverenigingen voor de ecologische effectiviteit van Programma Beheer. Ecologische effectiviteitsregelingen natuurbeheer: Achtergrondrapport 3*, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu (Wageningen 2007) 15.

²⁴ Jeremy Franks, 'A Blueprint for Green Co-Operatives: Organisations for Co-ordinating Environmental Management Across Farm Holdings', *Journal of International Farm Management* Vol. 4. No.3 (August 2008) 46-69, 47.

Agrarisch natuurbeheer door ANV's heeft dus een duidelijke meerwaarde ten opzichte van agrarisch natuurbeheer door particulieren. De belangrijkste reden voor de overheid om voor natuurbeheer door ANV's te kiezen is dat dit het 'economies of configuration'-probleem aanpakt - het probleem dat succesvol landschapsbeheer op grotere schaal moet gebeuren dan op het individuele niveau van boeren²⁵ - en toch bottom-up is.²⁶

Dat ANV's mogelijk een sleutelrol gaan vervullen in het nieuwe Europese plattelandontwikkelingsbeleid (POP3) komt dus niet uit de lucht vallen. De toekomstige taken lijken veel op wat de ANV's op dit moment al doen. Wel is er een duidelijke verschuiving gaande in het beloningsmechanisme vanuit de EU. Het Europese landbouwbeleid van de jaren '70 en '80 was gericht op inkomensondersteuning en had als doel de voedselzekerheid te garanderen, wat leidde tot voedseloverschotten. Inmiddels zijn de doelen van het gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB) verbreed naar: versterking van de concurrentiekracht van de agrarische sector, verduurzaming van de agrarische sector en koppeling met maatschappelijke waarden en diensten.²⁷

Ondertussen krijgt agrarisch natuurbeheer in Nederland veel kritiek, zoals weergegeven in de inleiding. De ecologische kwaliteit van het cultuurlandschap gaat nog steeds achteruit, en ook het aantal weidevogels is in de afgelopen jaren afgenomen. Het is echter moeilijk te zeggen hoe het landschap eruit zou zien zonder het agrarisch natuurbeheer, mogelijk heeft het de achteruitgang wel vertraagd. Ook is het de vraag of de natuur zich zo snel laat beïnvloeden, het zou kunnen dat er simpelweg meer tijd nodig is om resultaat te zien.²⁸

Toch gaat het roer om. Boeren zullen zich voor POP3 dus moeten gaan verenigen en de samenwerking zoeken met onder andere burgers, natuurorganisaties en waterschappen. De ANV is hier bij uitstek geschikt voor. Vanuit deze organisatie wordt dan een gebiedsofferte gemaakt waarin uiteen gezet wordt hoe de kwaliteit van het natuurlandschap behouden en hersteld gaat worden.²⁹

Door van boeren te verwachten dat zij zich verenigen in ANV's slaat de overheid een nieuwe weg in; als het nieuwe landbouwbeleid inderdaad gebaseerd gaat worden op deze collectieven is dat een mijlpaal in de Europese landbouwgeschiedenis. Hoewel de ANV inderdaad een heel nieuwe concept is, zijn coöperaties van boeren dat beslist niet. In het volgende hoofdstuk wordt onderzocht

²⁵ Franks and Mc Gloin, 'Environmental co-operatives', 472.

²⁶ EU-projecten met de bottom-up aanpak blijken afgelopen jaren zeer succesvol en een breed draagvlak te hebben onder de Europese bevolking. Daarom is *Community Led Local Development* (CLLD) een van de nieuwe speerpunten van POP3. Zie: European Commission, 'Community-Led Local Development: Cohesion Policy 2014-2020' (oktober 2011), http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/community_en.pdf.

²⁷ Van Drooge e.a., *Voorsorteren op het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid 2014*, 5.

²⁸ Ibidem, 16.

²⁹ Wim Dijkman, 'De ANV-plus heeft meerwaarde', Netwerk Platteland, <http://www.netwerkplatteland.nl/de-anv-plus-heeft-meerwaarde> (3 april 2013).

hoe boerencollectieven door de eeuwen heen gefunctioneerd hebben en of dat reden tot vertrouwen geeft in de toekomst.

Hoofdstuk 2: tragiek van collectieven?

Zowel in Nederland als Europa wordt dus verwacht dat gebiedscollectieven, in tegenstelling tot eerder beleid, wel tot effectief agrarisch natuurbeheer gaan leiden. Opvallend is het grote vertrouwen in deze ‘nieuwe’ organisatievorm, omdat de overheid in de negentiende eeuw vergelijkbare collectieven van boeren probeerde uit te bannen.³⁰ Destijds was het argument dat het beheer van gemene gronden door markegenootschappen, meenten en soortgelijke organisaties niet efficiënt was, en dat boeren veel zuiniger zouden zijn op hun eigen stuk grond dan op de gemene gronden.

Dit is in lijn met wat Garrett Hardin in 1968 de *Tragedy of the Commons* heeft gedoopt. Zijn theorie: wanneer een boer een stuks vee laat grazen op gemene grond, dan is het voordeel daarvan +1, immers, hij kan volledig profiteren van de opbrengst dat een extra stuks vee oplevert. Het nadeel van een extra stuks vee laten grazen is klein, veel kleiner dan -1, het wordt immers gedeeld met alle andere boeren die ook die grond gebruiken. Dit leidt onvermijdelijk tot overexploitatie van de gemene grond, de tragedie waar Hardin over spreekt.³¹

Met andere woorden, gedeelde verantwoordelijkheid leidt ertoe dat mensen zich niet verantwoordelijk voelen. In het geval van agrarisch natuurbeheer door ANV's zou dat betekenen dat niemand zich verantwoordelijk voelt voor het slagen hiervan, en alle deelnemers denken er mee weg te kunnen komen wanneer ze net iets meer bemesten of niet aan nestbescherming doen. Dit is echter op twee punten niet juist: de theorie achter de *Tragedy of the Commons* is inmiddels al veel meer genuanceerd,³² en ten tweede is ‘het Nederlandse landschap’ sowieso een gemeenschappelijk goed. Wanneer we uitgaan van puur economische belangen, dan is het *nooit* in het belang van de boer om aan agrarisch natuurbeheer te doen (tenzij hier een financiële compensatie tegenover staat), of de natuur nu privaat beheerd wordt of door een collectief.

Toch vinden heel veel partijen dat beheer door collectieven een meerwaarde heeft. Zijn er dan toch andere motieven, naast geld, voor boeren om aan agrarisch natuurbeheer te doen? Daar lijkt het wel op. Door te kijken naar het beheer van gemene gronden in het verleden kunnen we een aantal parallellen trekken naar het heden, en daarmee argumenten geven voor het nut van gemeenschappelijk beheer.

³⁰ Jan Luiten van Zanden, ‘The Paradox of the Marks. The Exploitation of Commons in the Eastern Netherlands’, 1250-1850, *The Agricultural History Review* Vol. 47 No. 2 (1999) 125-144, 129.

³¹ Garret Hardin, ‘The Tragedy of the Commons’, *Science* Vol. 162 (December 1968) 1244.

³² Zie met name het baanbrekende werk van Elinor Ostrom, *Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action* (Cambridge 1990).

De critici van de gemene gronden geven vaak puur economische argumenten waarom een dergelijk systeem niet werkt. Ten eerste dus de 'tragiek', wat in feite het klassieke *free-riding* probleem is (de mogelijkheid om te kunnen profiteren van het systeem zonder er aan bij te dragen, wat in dit geval tot uitputting van de hulpbron leidt). Het tweede argument dat vaak genoemd wordt is dat er door een collectief systeem geen mogelijkheid is om te experimenteren en innoveren, en te reageren op de markt. De gemene gronden zouden boeren dus in de weg staan om te kunnen profiteren van de vrije markt.³³

Volgens de auteurs van het boek *Making the Commons Work* is het *free-riding* probleem te voorkomen met een goede institutionalisering van het systeem. Daarin zijn commons-systemen niet anders dan welk ander economisch systeem dan ook. De critici wekken dus onterecht de indruk dat het private (vrije markt) systeem wèl altijd goed uitpakt voor hulpbronnen.³⁴ Engeland is daar het beste voorbeeld van: als het Verenigd Koninkrijk vanaf de 17^{de} eeuw de koloniën niet had gehad om van daaruit hulpbronnen te importeren (de zogenaamde *ghost acres*), dan was Engeland waarschijnlijk binnen afzienbare tijd een kale vlakte geweest met uitgeputte gronden waarop geen boom meer te bekennen was.³⁵

Ook het tweede argument, dat het commons-systeem innovatie zou tegenhouden en boeren belemmerde winsten te maken, gaat uit van de meest ideale marktomstandigheden en het doemscenario van de gemene gronden. De institutionalisering van het commons-systeem lijkt juist hand in hand te gaan met de commercialisering van de markt gedurende de late middeleeuwen, de zogenaamde commerciële revolutie.³⁶ Een te grote afhankelijkheid van de markt bracht grote gevaren mee voor de boeren, zoals het risico tot overexploitatie van de grond om aan de vraag van de markt te kunnen voldoen, waardoor toekomstige generaties niet meer van het land zouden kunnen leven. De markegenootschappen in Oost-Nederland werden opgericht doordat de snel groeiende bevolking in toenemende mate druk uitoefende op de gemene gronden en bossen, en er geen sterke centrale macht was om paal en perk te stellen aan het overmatig gebruik van deze hulpbronnen.³⁷ Dit in tegenstelling tot Holland en Utrecht, waar respectievelijk de graaf en de

³³ Martina De Moor, Leigh Shaw-Taylor & Paul Warde, 'Introduction', in: Martina De Moor (ed.), *The management of common land in north west Europe, c. 1500-1850* (Turnhout 2002) 15-31, 21.

³⁴ C. Ford Runge, 'Common Property and Collective Action in Economic Development', in: Daniel W. Bromley (ed.), *Making the commons work : theory, practice, and policy* (San Fransisco 1992) 17-39, 18.

³⁵ Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence : China, Europe and the Making of the Modern World Economy* (Princeton 2000) 313-315.

³⁶ Miguel Laborda Pemán en Tine De Moor, 'A tale of two commons. Some preliminary hypotheses on the long-term development of the commons in Western and Eastern Europe, 11th-19th centuries', *International Journal of the Commons* Vol 7 No 1 (feburari 2013) 7-33, 20.

³⁷ *Ibidem*, 19.

bisschop de rechten hadden over woeste gronden en er daarom ook niet op zulke schaal marken ontstonden.³⁸

Een afwezige of zwakke centrale macht is geen absolute voorwaarde voor het ontstaan van een commons-systeem. Een tolerante overheid die dergelijke organisaties toestaat biedt hier ook ruimte voor. Toch waren er ook een aantal omstandigheden die tot de institutionalisering van gemene gronden geleid hebben die niet direct naar het heden te vertalen zijn. Boeren waren voornamelijk afhankelijk van hun eigen oogst, en er waren verschillende factoren die de opbrengst ernstig in gevaar konden brengen: droogte en overstromingen, oorlog en plundering, en snelle economische veranderingen zoals prijsfluctuaties.³⁹ Er waren nauwelijks zekerheden. Bovendien draaide het agrarische systeem voor een deel op *common pool resources* (CPR), zoals bossen en woeste gronden, waarbij de hulpbronnen in principe voor iedereen toegankelijk zijn, maar ook uitgeput kunnen worden. Dit in tegenstelling tot publieke goederen, die ook voor iedereen toegankelijk zijn maar niet uitgeput kunnen worden, zoals de buitenlucht of het aanschouwen van een vuurwerkshow.

Onder deze omstandigheden boden instituties zoals marken een uitweg om de CPR te beheren en controleren. Wanneer een markegenootschap opgericht werd kregen de landeigenaren en de pachters rechten over het betreffende gebied. In Nederland ontstonden deze organisaties voornamelijk tussen 1200 en 1500. Tegen het einde van de vijftiende eeuw bestonden rond de 300 marken en meenten in de gebieden van hedendaags Drenthe, Overijssel en Gelderland.⁴⁰ Boeren die naar een streek trokken waar al een marke gevestigd was hadden grote moeite om ook toegang te krijgen tot de CPR; hun boerderijen waren klein en ze zouden bekend staan als de 'keuterboertjes'.⁴¹ Het marke-systeem was dus zowel coöperatief als exclusief.

Markegenootschappen hadden veel regels omtrent het gebruik van de CPR's in hun streek, teneinde overexploitatie te voorkomen. Zo mochten grondstoffen zoals hout uit het markegebied vaak alleen gebruikt worden in het eigen huishouden en niet verkocht worden op de markt. Hetzelfde gold voor vee dat gegraasd had op de gemene gronden. Ook werden er op verschillende manieren limieten gesteld aan het aantal stuks vee dat mocht grazen. Door de ene marke werd vastgesteld hoeveel vee toegestaan was, bij de ander werd alleen vee toegelaten dat gedurende de winter gehouden was.⁴²

Alle maatregelen die boeren namen om de gemene gronden te beschermen tegen de kortetermijn vraag van de markt, zodat toekomstige generaties er ook van zouden kunnen leven,

³⁸ Van Zanden, 'The Paradox of the Marks', 128.

³⁹ Pemán en De Moor, 'A tale of two commons', 25.

⁴⁰ Hoppenbrouwers, 'The use and management of commons', 93.

⁴¹ Van Zanden, 'The Paradox of the Marks', 129.

⁴² Ibidem, 131.

omschrijft Jan Luiten van Zanden als de *moral economy of the peasants*.⁴³ Het mocht echter niet baten: door de aanhoudende bevolkingsgroei en oorlog gingen de commons toch zwaar achteruit. Een gebrekkig controlemechanisme was hier ook gedeeltelijk debet aan.⁴⁴ Deze degradatie van de hulpbronnen, met name in de zestiende eeuw, is echter niet precies verlopen volgens het model van Hardins *Tragedy*.

Het beheer van gemene gronden vanaf de middeleeuwen tot de privatiseringsgolf was namelijk geen statisch proces, en bovendien waren gemene gronden niet vrij toegankelijk; ze werden beheerd door een instituut zoals een boermarke, met regels en verplichtingen voor de deelnemers (in tegenstelling tot Hardins model). De sociale, economische en politieke omstandigheden waarin de common moest functioneren veranderden constant, en de boeren moesten zich telkens aanpassen.⁴⁵ Het sleutelwoord voor succes van markten en meenten was daarom dus *resilience* (veerkracht).⁴⁶

In het artikel '*Avoiding tragedies: a Flemish common and its commoners under the pressure of social and economic change during the eighteenth century*' (2009) presenteert Tine de Moor een model waarmee de veerkracht van *common property regimes* zoals markten bepaald kan worden. Door met de criteria *utility*, *sustainability* en *equity* de verschillende onderdelen van het commons-systeem te analyseren kan vastgesteld worden wanneer de benodigde veerkracht bereikt wordt en welke factoren de balans verstoren. Sommige markten slaagden erin de juiste balans te vinden, terwijl anderen niet aan één of meerdere criteria konden voldoen en in de problemen raakten. Het functioneren van een common is dus veel complexer dan Hardin wil laten geloven, daarnaast hoeft het falen van het systeem niet altijd veroorzaakt te worden door *free-riding*. Bovendien - misschien ten overvloede - kan een common zoals een boermarke dus wel degelijk slagen in zijn opzet.⁴⁷

De markten lieten hun veerkracht zien in de zeventiende en achttiende eeuw. Na een periode van overexploitatie wisten de organisaties weer grip op de gemene gronden en hun gebruikers te krijgen.⁴⁸ De uiteindelijke neergang van markten en soortgelijke instituties was niet vanwege overexploitatie, maar vanwege nieuwe wetgeving in de negentiende eeuw die de verdeling van land stimuleerde. Vooral de keuterboeren, die inmiddels een groot belang hadden bij de gemene gronden, boden lang weerstand tegen de privatisering. Uiteindelijk mocht het niet baten: op enkele uitzonderingen na werden alle gemene gronden geprivatiseerd.⁴⁹

⁴³ Ibidem, 129, 133, 143.

⁴⁴ Ibidem, 144.

⁴⁵ Tine de Moor, '*Avoiding tragedies: a Flemish common and its commoners under the pressure of social and economic change during the eighteenth century*', *Economic History Review* Vol. 61 No. 1 (2009) 1-22, 10.

⁴⁶ Ibidem, 17.

⁴⁷ Ibidem, 17-18.

⁴⁸ Van Zanden, '*The Paradox of the Marks*', 144; Hoppenbrouwers, '*The use and management of commons*', 97.

⁴⁹ Hoppenbrouwers, '*The use and management of commons*', 106-108.

Hoewel dit het (voorlopige) einde was aan het gemeenschappelijk beheer van gronden door boeren, bleven boerencoöperaties bestaan. De pluimveehouderij, bijvoorbeeld, had waarschijnlijk lang niet zo succesvol kunnen groeien aan het begin van de twintigste eeuw als de boeren zich niet hadden verenigd. Ook na de privatisering golf boden coöperaties nog genoeg schaalvoordelen om zeer aantrekkelijk te zijn.⁵⁰ De coöperatie bleef dus een vertrouwde organisatievorm voor boeren.

De geschiedenis van de gemene gronden en hun instituties laat zien dat er geen eenduidige *Tragedy of the Commons* is, nog dat collectieven een garantie zijn voor succesvol beheer. Er waren veel factoren die bepaalden of de organisaties in hun opzet slaagden of niet. De bepalende factor die de gemene gronden uiteindelijk de das om deed was de overheid, net zoals de overheid nu weer gemeenschappelijk agrarisch natuurbeheer wil stimuleren. Daarmee is de huidige situatie significant anders dan die in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Hoewel boerencoöperaties en ANV's bedoeld zijn om bottom-up te functioneren, is er altijd het beleid van de overheid waar rekening mee moet worden gehouden. Nu met dat beleid boerencollectieven gestimuleerd worden, is er ruimte om de kracht van de commons weer in te zetten.

⁵⁰ Bieleman, *Five centuries of farming*, 210.

Hoofdstuk 3: motieven voor agrarisch natuurbeheer

Voorbeelden van markegenootschappen uit het verleden bewijzen dus dat, mits goed georganiseerd, gemeenschappelijk beheer van grond door boeren goed kan functioneren. De korte-termijn winst die behaald zou kunnen worden door misbruik te maken van het systeem stond niet in verhouding tot de voordelen. Een groot verschil tussen heden en verleden is echter dat het intact houden of herstellen van het landschap niet in het economische belang is van agrariërs, tenzij daar een vergoeding tegenover staat, terwijl de collectieven in het verleden juist financiële zekerheid op lange termijn moesten veilig stellen. Is het succes van agrarisch natuurbeheer dan alleen maar afhankelijk van de hoeveelheid geld die erin gestopt wordt?

Het antwoord op deze vraag is tweeledig. Ten eerste, een vergoeding blijft belangrijk. Agrarisch natuurbeheer leidt vaak tot inkomstenderving, wat direct tegenstrijdig is met het belang van een (agrarisch) bedrijf. Ten tweede kan echter aangedragen worden dat hoewel een vergoeding heel belangrijk is, andere factoren ook in meer of mindere mate een rol spelen.⁵¹ Voorbeelden hiervan zijn de verhoging van de esthetische (en daarmee recreatieve) waarden van het landschap door agrarisch natuurbeheer, versterking van de sociale banden door het werken in een collectief, het voortzetten van tradities en de herkenbaarheid van het landschap behouden door de cultuurhistorische waarden te herstellen.

Het probleem met deze voorbeelden is echter dat ze subjectief zijn en niet door iedereen hetzelfde ervaren worden. Waar het belang van het voortbestaan van het bedrijf universeel is, kan de ene boer het behouden van de cultuurhistorische waarden van het landschap belangrijk vinden, terwijl de ander zijn voldoening haalt uit een strak, groen en productief grasland. Sommige boeren geven zelfs expliciet aan dat ze niet lid willen worden van een ANV omdat de nadruk teveel ligt op natuurbehoud.⁵² Het feit dat het lastig te meten is hoeveel belang boeren hechten aan de niet-economische waarden van natuurbeheer betekent echter niet dat deze waarden daarom überhaupt niet belangrijk zijn.

In tegendeel: boeren die aan agrarisch natuurbeheer doen omdat ze de biodiversiteit of de cultuurhistorische waarden willen verhogen, willen zelf graag dat de doelen van het beheer bereikt worden. Gaan we uit van puur financiële motieven, dan is het slagen van natuurbeheer geen doel; immers, het is voldoende om aan de regels te voldoen om de vergoeding te ontvangen, of de biodiversiteit nu is toegenomen of niet. Kortom: wanneer de focus exclusief ligt op de financiële

⁵¹ Floor Brouwer, Rolf Groeneveld en Teunis van Rheenen, *Bio-diversity enhancing programmes: are they knowledge driven?*, Landbouw Economisch Instituut (Den Haag 2004) 1.

⁵² Franks, 'A Blueprint for Green Co-Operatives', 62.

stimulans is voor de deelnemers het ontvangen van een vergoeding het doel, wanneer de focus is verdeeld over meerdere motieven (vergoeding inkomstenderving, behouden en verhogen biodiversiteit en landschapswaarden, etc.) dan is het slagen van agrarisch natuurbeheer het doel.

Om tot effectief agrarisch natuurbeheer te komen zou het dus functioneel zijn wanneer agrariërs een succesvol resultaat willen behalen. De betrokken overheden, burgers en natuurorganisaties zouden dit ook moeten onderkennen. Wanneer alle partijen zich dan verenigen in een collectief, zoals een ANV, is het duidelijk dat er een gezamenlijk doel is waar men dan met vereende krachten naartoe wil werken.

Dit ideaalbeeld roept een aantal vragen op. Ten eerste, wat zijn nu precies de niet-economische motieven van boeren om aan agrarisch natuurbeheer te willen doen? Vervolgens, is er een manier om deze betrokkenheid met het landschap te meten? En ten slotte, hoe beïnvloedbaar is deze betrokkenheid en is er een manier om het te stimuleren?

Hoewel het moeilijk aan te tonen is, bestaat er inmiddels wel een consensus dat ons landschap een bron van algemeen welzijn is.⁵³ De Groot, Wilson en Boumans (2002) hebben de functies van ecosystemen ondergebracht in vier categorieën: regulerende functies, habitat functies, productiefuncties en informatieve functies.⁵⁴ Vervolgens hebben ze 23 functies, goederen en diensten die het ecosysteem kan leveren toegewezen aan de vier hoofdcategorieën. Een aantal van de meer voor de hand liggende functies zijn water, voedsel, klimaat, grondstoffen en schone lucht. Onder de categorie 'informatieve functies' vallen echter een aantal complexere functies van het ecosysteem: de esthetische functie, recreatie, culturele en artistieke functies, spirituele en historische functies en tenslotte wetenschap en educatie.⁵⁵

De Groot (e.a.) gaan verder door ecologische, sociaal-culturele en economische waarden toe te wijzen aan deze diensten. Waar de ecologische waarden gaan over het functioneren van het ecosysteem, en de economische over de korte- en lange termijn marktfuncties, gaan de sociaal-culturele waarden weer over die lastig te definiëren, maar daarom niet minder belangrijke functies:

'In addition to ecological criteria, social values (such as equity) and perceptions play an important role in determining the importance of natural ecosystems, and their functions, to human society. In a report by English Nature (1994), social reasons are mentioned as playing an important role in identifying important environmental

⁵³ Zie onder andere: Rudolf S. de Groot, Matthew A. Wilson en Roelof M.J. Boumans, 'A typology for the classification, description and valuation of ecosystem functions, goods and services', *Ecological Economics* Vol. 41 (2002) 393–408, 393; Romy Greiner en Owen Stanley, 'More than money for conservation: Exploring social co-benefits from PES schemes', *Land Use Policy* Vol. 31 (2013) 4– 10, 4; Jane Mills, 'Exploring the social benefits of agri-environment schemes in England', *Journal of Rural Studies* Vol. 28 (2012) 612-621, 612; H. Kieft, interview 11 juni 2013.

⁵⁴ De Groot e.a. , 'A typology for the classification, description and valuation', 395.

⁵⁵ Ibidem, 396.

*functions, emphasizing physical and mental health, education, cultural diversity and identity (heritage value), freedom and spiritual values. Natural systems are thus a crucial source of non-material well-being and indispensable for a sustainable society (Norton, 1987). The socio-cultural value mainly relates to the Information Functions.*⁵⁶

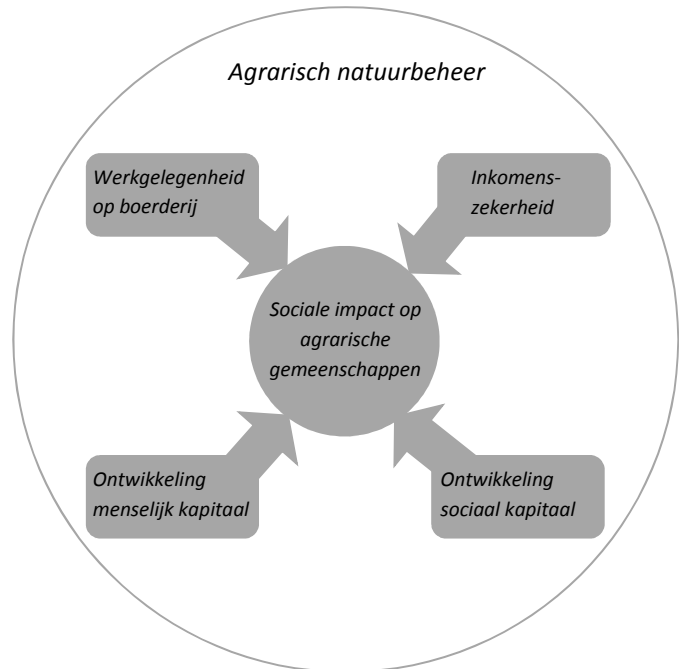
Dus hoewel de niet-economische functies van het landschap lastig te waarderen zijn, en de ene persoon meer waarde zal hechten aan erfgoed, de ander aan de mogelijkheden voor onderwijs en nog weer iemand anders alleen maar aan de rust en de ruimte, zijn ze wel degelijk belangrijk. Boeren hebben een complexere band met het landschap dan de doorsnee burger omdat hun inkomen direct afhankelijk is van het land, maar dat neemt niet weg dat boeren ook gewoon mensen zijn en dus ook belang hechten aan bepaalde ecologische, sociale en culturele waarden van het landschap.

Dit hoofdstuk heeft voornamelijk de verschillende waarden van het landschap proberen te duiden. De motieven om aan agrarisch natuurbeheer te doen zijn echter nog complexer. Naast de financiële compensatie en de niet-economische waarden die het landschap kan hebben, is er nog een drijfveer: de positieve sociale impact van natuurbeheer op agrarische gemeenschappen, wat nog versterkt wordt door de ANV. Zoals zal blijken in het volgende hoofdstuk is dat mogelijk de grootste meerwaarde van agrarisch natuurbeheer door ANV's.

⁵⁶ Ibidem, 403.

Hoofdstuk 4: sociale impact en sociaal kapitaal

Naast het behouden of herstellen van de biodiversiteit of cultuurhistorische en esthetische waarden van het landschap zijn er ook nog andere belangrijke motivaties om aan agrarisch natuurbeheer te doen. Zo heeft Engels onderzoek uitgewezen dat maatregelen om agrarisch natuurbeheer te stimuleren een positieve sociale impact hebben op agrarische gemeenschappen.⁵⁷ Jane Mills, auteur van het artikel 'Exploring the social benefits of agri-environment schemes in England' (2012) gebruikt daarvoor de conceptualisatie zoals weergegeven in figuur 1.



1 Conceptualisering van de sociale impact van agrarisch natuurbeheer op agrarische gemeenschappen (Mills 2012).

De sociale impact van agrarisch natuurbeheer is dus vierledig. Inkomenszekerheid wordt gecreëerd doordat de vergoeding voor de inkomstenderving vast staat, terwijl de opbrengst van het land altijd een onzekere factor is. De extra werkgelegenheid ontstaat bij intensief natuurbeheer, zoals het onderhouden van heggen en wallen. Doordat natuurbeheer nieuwe vaardigheden vereist, zoals hoe duurzaam akkerbouw te bedrijven, het observeren van de effecten van natuurbeheer en een nieuwe vorm van managen, neemt de hoeveelheid menselijk kapitaal onder boeren toe. Tenslotte leggen boeren nieuwe contacten met andere boeren, de plattelandsgemeenschap en de overheid door middel van agrarisch natuurbeheer, wat leidt tot een toename van sociaal kapitaal.⁵⁸

Inmiddels is het dus duidelijk dat er veel verschillende factoren meespelen in de waardering van ons landschap; factoren die ook voor boeren een rol zullen spelen in hoeveel belang zij hechten aan agrarisch natuurbeheer. Bovendien heeft agrarisch natuurbeheer, naast de financiële compensatie, ook positieve neveneffecten door het menselijk en sociaal kapitaal dat gecreëerd wordt.

Agrarisch natuurbeheer door ANV's brengt de positieve sociale impact nog een stap verder. Uit onderzoek onder boerencollectieven in Wales blijkt dat door samen te werken in een collectief er

⁵⁷ Mills, 'Exploring the social benefits of agri-environment schemes in England', 613.

⁵⁸ Ibidem, 614.

een proces van *social learning* plaatsvindt; boeren worden steeds positiever over natuurbeheer wanneer ze lid zijn van ANV, werken steeds beter samen aan een gemeenschappelijk doel en proberen nieuwe manieren te vinden om duurzame landbouw te bedrijven. Ook neemt het zelfvertrouwen toe wanneer het lukt om financiering te krijgen voor het natuurbeheer, wat weer leidt tot meer initiatief en het creëren van nieuwe kansen.⁵⁹ Dus zelfs wanneer boeren niet volledig overtuigd zijn van het nut of de noodzaak van agrarisch natuurbeheer, of het vooral uitvoeren vanwege de financiële compensatie, kan deze houding veranderen door samen te werken in een ANV.

Agrarisch natuurbeheer door ANV's bouwt dus gedeeltelijk op sociaal kapitaal, maar creëert het ook. Sociaal kapitaal wordt gezien als hét middel om de *Tragedy of the Commons* te doorbreken, en vervult daarmee een belangrijke functie in het dagelijks leven, naast andere vormen van kapitaal. Waar sociaal kapitaal aanwezig is gelden de normen van wederkerigheid en zijn netwerken van maatschappelijke betrokkenheid aanwezig.⁶⁰ Het biedt een alternatief voor handhaving door een derde partij om *free-riding* te voorkomen, is voordeliger en creëert een aangename leefomgeving. Immers, het is prettiger erop te kunnen vertrouwen dat de buurman niet gaat proberen te profiteren van het systeem zonder er zelf aan bij te dragen, dan constant te moeten dreigen met de lange arm van de wet.⁶¹

Robert Putnam wordt gezien als de grondlegger van de huidige definitie van sociaal kapitaal. In zijn boek *Making Democracy Work* (1992) omschrijft hij het als volgt: '*Social capital refers to features of social organization, such as trust, norms, and networks, that can improve the efficiency of society by facilitating coordinated actions.*'⁶² Sociaal kapitaal functioneert niet overal hetzelfde: in een kleine, geïsoleerde dorpsgemeenschap zal het makkelijker zijn een collectief te bouwen op basis van vertrouwen en de reputatie van de deelnemers, terwijl in een stad eerst een complexer netwerk van wederzijds vertrouwen moet ontstaan.⁶³

ANV's hebben hier het voordeel van het platteland; agrarische gemeenschappen zullen altijd relatief klein zijn ten opzichte van dorps- of stadsgemeenschappen. Bovendien bestaat in veel gebieden waar ANV's actief zijn al een netwerk waarin sociaal kapitaal omgaat, zoals bijvoorbeeld de buurtschappen. Echter, de kracht van agrarisch natuurbeheer door ANV's ten opzichte van particulier beheer zit er juist in dat het een groot gebied beslaat. ANV's ter grote van buurtschappen zouden

⁵⁹ Jane Mills e.a., 'Organising Collective Action for Effective Environmental Management and Social Learning in Wales', *Journal of Agricultural Education and Extension* Vol. 17 No. 1 (februari 2011) 69-83, 81.

⁶⁰ Robert D. Putnam, *Making Democracy Work* (Princeton 1992)167.

⁶¹ Ibidem, 163-166.

⁶² Ibidem 167.

⁶³ Ibidem 168-169.

veel minder effectief beleid kunnen voeren dan ANV's die hele gemeentes of regio's beslaan.⁶⁴ Bovendien kan een grotere ANV, met veel leden, veel beter een professionaliseringsslag maken door het geven van cursussen, het inhuren van expertise of het aanstellen van professionele krachten. Kleine ANV's hebben daar simpelweg de financiële middelen niet voor.

Om toch het potentieel van sociaal kapitaal te kunnen benutten moet er dus een balans gezocht worden tussen het belang van de lokale netwerken en identiteit, en de meerwaarde van schaalvergroting en professionalisering. Door in de ANV ook aandacht te besteden aan de (cultuur) historische waarden van het landschap kan geappelleerd worden aan het sociaal kapitaal dat de gemeenschap al van oorsprong bezit; het wordt dan 'logischer' om betrokken te zijn bij de ANV dan wanneer dit een nieuwe, steriele organisatie is zonder duidelijke binding met de streek.

Dit kan vooral van belang zijn wanneer het nieuwe GLB van start gaat en boeren haast genoodzaakt zijn om zich aan te sluiten bij een ANV. De kans is groot dat agrariërs dan hoofdzakelijk lid worden 'omdat het moet'. Er kan dan van een nood een deugd gemaakt worden door de ANV te gebruiken om de lokale of regionale banden te versterken en sociaal kapitaal te creëren waar dat niet al bestaat. Bovendien wordt er door middel van ANV's een brug geslagen tussen boeren en burgers, wat ook een zeer belangrijke factor is voor het vergroten van het draagvlak voor agrarisch natuurbeheer in de samenleving.⁶⁵

Uit de doelstellingen van veel ANV's blijkt dat zij zeker oog hebben voor de sociale en cultuurhistorische waarden van het landschap. In het volgende hoofdstuk worden een aantal praktijkvoorbeelden gekoppeld aan de tot nu toe genoemde argumenten voor agrarisch natuurbeheer.

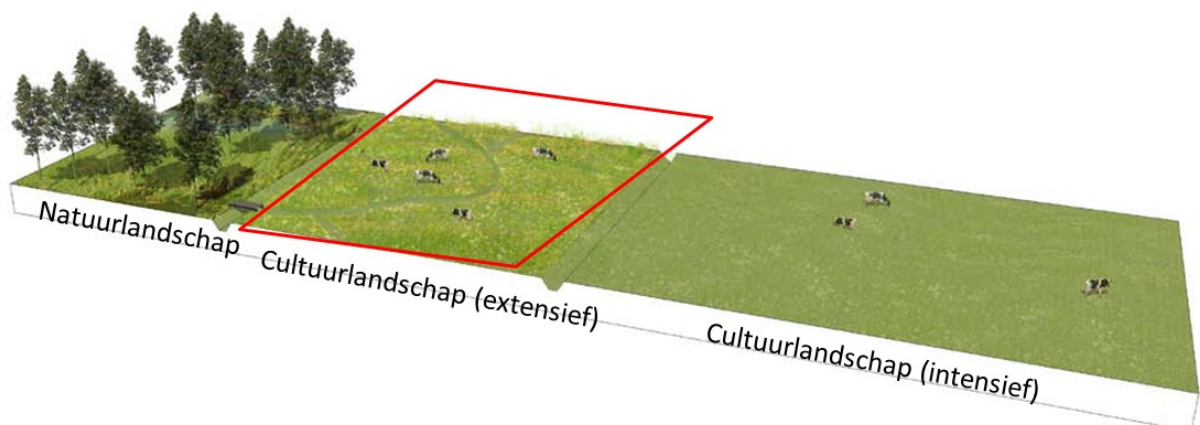
⁶⁴ H. Kieft, interview 11 juni 2013.

⁶⁵ Ibidem.

Hoofdstuk 5: (cultuur)historie als positieve stimulans

In de voorgaande hoofdstukken zijn een aantal belangrijke punten aangetoond. Ten eerste, gemeenschappelijk beheer van hulpbronnen is niet per definitie een fiasco, zolang er maar aan een aantal voorwaarden wordt voldaan. Ten tweede zijn er verschillende motieven voor boeren om aan agrarisch natuurbeheer te doen; het gaat niet enkel om de financiële stimulans. Vervolgens is het ook duidelijk geworden dat natuurbeheer een positieve sociale impact heeft op de agrarische gemeenschap. Als laatste bekijken we het belang van de (cultuur)historische waarden van het landschap en in hoeverre boeren nog belang hechtten aan traditie. Dit wordt geïllustreerd met praktijkvoorbeelden van ANV's.

Ten eerste moet echter gedefinieerd worden wat precies cultuurlandschap is en wat de waarde is die hier aan gekoppeld kan worden. Hoewel het makkelijk is om het volledige landschap als 'natuur' te bestempelen, wordt er meestal een onderscheid gemaakt tussen natuurlandschap (zoals bossen en natuurgebieden), extensief cultuurlandschap en intensief cultuurlandschap (zie figuur 2). Wanneer iets cultuurlandschap is, dan is dit gevormd door de mens. Het impliceert ook dat het onderhouden moet worden. Wanneer cultuurlandschap volledig verlaten zou worden, zal het vroeg of laat weer natuur worden. In het Nederlandse landschap, waar intensieve landbouw bedreven wordt, is de kans echter groter dat wanneer cultuurlandschap niet onderhouden wordt het vervlakt. Dit zou als een nieuwe vorm van cultuurlandschap beschouwd kunnen worden, maar doorgaans wordt een eenvormig landschap niet gewaardeerd.⁶⁶ Landschapsbeheer Nederland omschrijft cultuurhistorie als volgt:



2 Het onderscheid tussen natuurlandschap, extensief cultuurlandschap en intensief cultuurlandschap
(Bron: <http://www.keningfanegreide.nl/dossier/ecologie/kening-fan-e-greide-extensief-cultuurlandschap/>)

⁶⁶ Landschapsbeheer Nederland, 'Inleiding', Handboek Cultuurhistorisch beheer, <http://www.chbeheer.nl/inleiding>.

*'Tegenwoordig wordt de term 'cultuurhistorie' bij voorkeur gebruikt voor het totaal aan sporen van menselijke activiteiten, boven en onder de grond, in de stad en op het platteland, opgebouwd uit biotisch en abiotisch materiaal. [...] We rekenen een object tot 'de cultuurhistorie' vanaf het moment waarop het verouderd raakt.'*⁶⁷

Een voorbeeld van het belang van onderhoud komt uit het buitengebied van de gemeente Winterswijk. Het Winterswijkse landschap staat bekend om de kleinschaligheid en het zogenaamde coulisselandschap. Kenmerkend zijn de houtwallen, die in het verleden dienden als afscheiding in plaats van stroom- of prikkeldraad. Onderhoud was noodzakelijk om te voorkomen dat de bomen te groot werden en de struiken zouden verdwijnen. De combinatie van kleine bomen en struiken maakten de wallen ondoordringbaar. Dit was belangrijk voor de boeren om het vee in de wei te houden, maar creëerde ook een grote biodiversiteit aan insecten en vogels en een hoge kruidenrijkheid. Boeren pleegden regelmatig 'onderhoud' doordat ze het snoeihout gebruikten in het huishouden, maar nooit zoveel dat het de ondoordringbaarheid van de wal zou aantasten.⁶⁸

Met de komst van afrastermethoden zoals prikkeldraad is het niet langer nodig om de houtwallen ondoordringbaar te houden. Doordat de bomen niet of nauwelijks meer gesnoeid worden, transformeren steeds meer dichte houtwallen tot rechte bomenrijen zonder struikgewas. Dit tast de biodiversiteit aan, en maakt daarnaast het landschap eentonig om te zien.⁶⁹ Daarom is PAN (Particulier Agrarisch Natuurbeheer) Winterswijk opgericht, een ANV die zich onder andere bezighoudt met het onderhoud van houtwallen. Door het project 'Stoken op Streekhout' wordt zelfs een deel van de originele functie van de houtwallen in ere hersteld; leden met een houtkachel of lokale houtverwerkingsbedrijven kunnen zich hiervoor opgeven en ontvangen dan het gesnoeide hout.⁷⁰

Cultuurlandschap is dus significant anders dan natuurlandschap. Hoewel beide vormen een hoge esthetische en recreatieve waarde kunnen hebben, vertelt cultuurlandschap in feite de geschiedenis van een streek, iets wat natuur minder doet. Cultuurlandschap kan daarmee een belangrijke bijdrage leveren aan de verbondenheid van agrariërs met hun omgeving. Immers, het landschap is gevormd door hun voorouders; de geschiedenis van het landschap is ook hun geschiedenis.⁷¹

⁶⁷ Landschapsbeheer Nederland, 'Begrippen op een rijtje: cultuurhistorie', <http://www.chbeheer.nl/inleiding/begrippen-op-een-rijtje>.

⁶⁸ Bernhard Harfsterkamp en Jan Stronks, *Beleef de natuur in Winterswijk. Een inspirerende ontdekkingstocht in Nationaal Landschap Winterswijk* (Zutphen 2011) 94-98.

⁶⁹ Ibidem, 97.

⁷⁰ PAN, 'Stoken op Streekhout', http://www.agrarischnatuurverenigingpan.nl/vereniging_stoken_op_streekhout.html.

⁷¹ H. Kieft, interview 11 juni 2013.

De provincie Gelderland vond ook dat er een meerwaarde zat in de verbinding van de bevolking met het landschap, en maakte dit een van de pijlers van de Gelderse Identiteitsfabriek. Deze fabriek moet een fysieke plek of een netwerk worden binnen een streek, waarin mensen culturele activiteiten, die een directe relatie hebben met het landschap, organiseren en hieraan deelnemen. Bewoners benoemen en ontwikkelen samen een gemeenschappelijke identiteit. Door de verantwoordelijkheid bij de mensen zelf te leggen wordt de sociale cohesie versterkt.⁷²

Het opzetten van een identiteitsfabriek begint met het maken van een Landschapsbiografie. Hierin wordt de ontwikkeling van het landschap en de interactie met de mens uiteen gezet; in feite wordt dus de geschiedenis van het landschap beschreven.⁷³ De cultuurhistorische waarde van het landschap kan daardoor een gemene deler zijn voor boeren en burgers. De sociale cohesie die gecreëerd wordt kan ook nog eens versterkt worden door een ANV.

In hoeverre stimuleren ANV's deze verbondenheid met het (cultuur)landschap? Ten eerste blijkt vaak al uit de naam van de ANV dat er wel degelijk getracht wordt een band met het verleden in stand te houden. De organisaties zijn niet heel lang geleden opgezet, maar gebruiken vaak de term 'marke'. Voorbeelden hier van zijn Stichting Marke Vragender Veen, De Ommer Marke en St. Lonneker Marke die aangesloten zijn bij koepelvereniging Natuurlijk Platteland Oost.⁷⁴

Vaak wordt het belang van cultuurhistorische waarden van het landschap expliciet benadrukt op de website, of genoemd als een van de doelen. Zo noemt ANV 't Onderholt het behouden van het cultuurlandschap belangrijk vanwege de vogels die zich er in thuis voelen;⁷⁵ PAN heeft als doel het versterken van het agrarische cultuurlandschap;⁷⁶ Stichting Landschapselementen Elburg formuleert het als volgt: 'De SLE probeert kleine landschapselementen aan te leggen, te herstellen en/of in stand te houden om op die manier het authentieke karakter van het landschap in onze gemeente te behouden en daar waar mogelijk te versterken.'⁷⁷

In veel gevallen wordt het belang van de cultuurhistorische waarden niet in die bewoordingen vermeld, maar blijkt uit de projecten dat er wel degelijk belang aan wordt gehecht. Een meerderheid van de ANV's faciliteert onderhoud aan landschapselementen, wat natuurlijk bijdraagt aan de instandhouding van de cultuurhistorische waarden.⁷⁸

⁷² Elianne van Winden en Marieke Koot, *De Gelderse Identiteitsfabriek*, Gelders Genootschap en ETC Adviesgroep (Arnhem 2009) 7-9.

⁷³ Ibidem, 19.

⁷⁴ Natuurlijk Platteland Oost, 'Leden NPO', <http://www.natuurlijkplattelandoost.nl/>.

⁷⁵ 't Onderholt, 'Natuur en Landschap', <http://www.onderholt.nl/>.

⁷⁶ PAN, <http://www.agrarischnatuurverenigingpan.nl/>.

⁷⁷ Stichting Landschapselementen Elburg, 'Wie zijn wij?', http://www.landschapselementenelburg.nl/wie_zijn_wij/organisatie.php.

⁷⁸ Zie de websites van de koepelverenigingen voor een overzicht van ANV's: BoerenNatuur (Groningen, Friesland, Drenthe en Flevoland): <http://www.boerennatuur.nl/>; Natuurlijk Platteland Oost (Overijssel, Gelderland en het oostelijk deel van Utrecht): <http://www.natuurlijkplattelandoost.nl/>; ZLTO (Zuidelijke Land

Een voorbeeld van de sterke betrokkenheid van boeren met hun landschap is de Stichting Marke Vragenderveen. Inmiddels is het een ANV, maar de wortels gaan dieper dan de jaren negentig. De stichting werd opgericht in 1956, toen het veengebied dreigde te worden onteigend. Het gebied was gedurende de oorlog nog een belangrijke bron van brandstof geweest, in de vorm van turf, maar het turfsteken was niet de reden dat de boeren 'hun' veen per se wilden behouden. Het was vooral vanwege de historische betekenis voor de bewoners, die er naast het turfsteken nog vaak heen gingen om te wandelen. Onteigening zou betekenen dat Natuurmonumenten het in handen kreeg en de boeren niet langer toegang zouden hebben tot het gebied.⁷⁹

Natuurorganisaties stelden echter dat boeren het gebied aantastten door het turfsteken. Achteraf gezien bleek dat juist doordat de boeren nog werkten in het gebied, de cultuurhistorische waarde intact bleef. Wanneer het veen met rust gelaten zou worden, zouden bomen, struiken en andere planten binnen afzienbare tijd het veen overwoekeren. Het onderhouden van het gebied is nog steeds een flinke klus, omstandigheden van het omringende land hebben grote invloed op het veen. Door ruilverkaveling kon er een bufferzone tussen het veen en het landbouwgebied gecreëerd worden, waardoor maatregelen zoals het verhogen van de grondwaterstand makkelijker doorgevoerd kunnen worden. Stichting Marke Vragenderveen is hiermee een duidelijk voorbeeld van hoe (cultuurhistorisch) natuurbeheer door boeren een succes kan zijn.⁸⁰

Cultuurhistorie is dus zeker een belangrijke waarde voor boeren, en daarmee hebben zij dezelfde, zo niet grotere belangen bij het bewaren van het cultuurlandschap als burgers, overheden en natuurorganisaties. Wederom is de ANV daarom de aangewezen organisatie om al deze belanghebbenden bij elkaar te brengen en zo tot een effectief beleid te komen. Binnen een ANV kan ook makkelijker de professionaliseringsslag gemaakt worden die noodzakelijk is voor het juiste onderhoud van cultuurhistorische landschapselementen.

en Tuinbouw Organisatie): <http://www.zlto.nl/>; Veelzijdig Boerenland (West-Nederland): <http://www.veelzijdigboerenland.nl/>; Vereniging Drentse Boermarken: <http://www.boermarken.nl/>; ANV Drenthe (nu nog koepelorganisatie, intentie om één ANV te worden): <http://www.anvdrenthe.nl/>.

⁷⁹ N. Cools en S. Nicolai, *Natuur in Goede Handen. Particulier en Agrarisch Natuurbeheer in Nederland* (Doetinchem 2001) 82.

⁸⁰ Ibidem, 85.

Conclusie

Proberen economische argumenten te weerleggen of nuanceren kan een uitdaging zijn. Immers: *'It's the economy, stupid!'* Ook in het geval van agrarisch natuurbeheer beperkt de discussie zich maar al te vaak tot financiën. Net zoals in de theorie van de *Tragedy of the Commons* beargumenteerd wordt dat boeren in een commons-systeem altijd voor eigen gewin gaan, en dat daarom gemeenschappelijk beheer van CPR's gedoemd is te mislukken, zo wordt de betrokkenheid van boeren bij het landschap vaak uitgedrukt in de hoeveelheid geld dat naar hen overgemaakt wordt voor agrarisch natuurbeheer.

Recenter werk over de gemene gronden toont echter aan dat het *Tragedy*-model te simplistisch is. Zoals De Moor het omschrijft: *'... the pre-industrial commoner was not necessarily the homo economicus in search for the commercialization of the goods that could be found on the common.'*⁸¹ Uit recent Engels onderzoek blijkt dat hetzelfde geldt voor de hedendaagse boer; er zijn verschillende motieven om aan agrarisch natuurbeheer te doen, waarvan de vergoeding er één is en niet de enige.

Behalve de productiefunctie levert het landschap en de natuur de mens nog veel meer niet-economische waarden, zoals de esthetische, recreatieve, culturele, artistieke, spirituele en historische waarden. Het verschilt per persoon hoeveel belang er aan deze waarden wordt gehecht, en ze zijn erg lastig te meten, maar daarom niet helemaal onbelangrijk. De relatie van boeren met het landschap is complexer doordat hun inkomen afhankelijk is van het land, maar dat neemt niet weg dat al deze waarden ook belangrijk zijn voor hen.

Er zijn dus algemene belangen om aan agrarisch natuurbeheer te doen, maar het is ook interessant voor boeren vanwege de sociale functie. Agrarisch natuurbeheer wordt als erg positief ervaren door boeren vanwege de contacten die gelegd worden met andere boeren, burgers en organisaties, het zelfvertrouwen dat verworven wordt en de nieuwe kennis die opgedaan wordt. Wanneer beheer door ANV's uitgevoerd wordt zijn de positieve effecten het grootst.

Zoals de meeste coöperaties functioneert de ANV het beste wanneer er veel sociaal kapitaal aanwezig is. Doordat agrarische gemeenschappen vaak al eeuwenlang bestaan is er meestal al veel sociaal kapitaal opgebouwd, waardoor de ANV hierop verder kan borduren.

Natuurbeheer is echter effectiever als het op grotere schaal gebeurt. Een buurtschap of gemeente, waarbinnen vaak sterke sociale cohesie is, is een relatief klein gebied. Dat zijn in potentie conflicterende belangen: lokale netwerken en identiteit versus schaalvergroting en professionalisering. Het blijkt echter dat wanneer agrariërs in een ANV participeren er naar

⁸¹ De Moor, 'Avoiding Tragedies', 3.

aanleiding hiervan ook weer sociaal kapitaal ontstaat. Dus zelfs wanneer boeren lid worden van een ANV omdat ze verwachten daar financieel beter van te worden, of omdat het moet naar aanleiding van het nieuwe GLB, dan nog kunnen deze motieven transformeren en kunnen deze boeren alsnog waarde gaan hechten aan het behoud van het landschap en de sociale interactie in de ANV.

Ook de cultuurhistorische waarde van het landschap kan een belangrijke motivatie zijn voor boeren om mee te werken aan agrarisch natuurbeheer. Zowel natuurlandschap als cultuurlandschap kunnen gewaardeerd worden vanwege hun esthetische waarde, maar in cultuurlandschap wordt de geschiedenis van de streek weergegeven. Omdat boeren vaak geboren en getogen zijn op de boerderij geeft het cultuurlandschap dus in feite hun geschiedenis weer. Dat is een grote meerwaarde van cultuurlandschap ten opzichte van natuurlandschap.

Uit de kleine analyse van bestaande ANV's blijkt dat veel van deze organisaties al actief bezig zijn de verschillende waarden van het landschap te promoten. Ook wordt er al een begin gemaakt om boeren, burgers en natuurorganisaties samen te brengen in de ANV. Mocht er in het nieuwe plattelandsontwikkelingsprogramma vol ingezet worden op ANV's, dan lijkt dit een positieve ontwikkeling.

Concluderend kunnen we stellen dat niet-economische motieven een grote rol kunnen vervullen bij agrarisch natuurbeheer. Hoewel de vergoeding voor inkomstendering altijd belangrijk zal blijven voor agrariërs, kunnen andere motieven ervoor zorgen dat boeren zich meer betrokken voelen bij het beheer en meer waarde hechten aan het behalen van de doelen van agrarisch natuurbeheer. ANV's hebben een belangrijke functie in het simuleren van de niet-economische waarden en het bij elkaar brengen van alle partijen. Wanneer alle betrokkenen dit realiseren – overheden, natuurorganisaties, burgers en uiteraard de boeren zelf – dan kunnen ANV's de spil worden van succesvol agrarisch natuurbeheer.

Literatuur

- Bath, Bernard Slicher van, *De agrarische geschiedenis van Europa 500-1850* (3^{de} druk; Wageningen 1976).
- Jan Bieleman, *Five centuries of farming. A short history of Dutch agriculture 1500-2000* (Wageningen 2010).
- Bijman, Jos (e.a.), *Support for Farmers' Cooperatives. Final Report*, European Commission (Wageningen 2012).
- Bravo, Giangiacomo and Tine De Moor, 'The Commons in Europe: from past to future', *International Journal of the Commons* Vol. 2 No. 2 (2008) 155-161.
- Brouwer, Floor, Rolf Groeneveld en Teunis van Rheenen, *Bio-diversity enhancing programmes: are they knowledge driven?*, Landbouw Economisch Instituut (Den Haag 2004).
- Cools, N. en S. Nicolai (ed.), *Natuur in goede handen: particulier en agrarisch natuurbeheer in Nederland* (Doetinchem 2001).
- Dijkman, Wim, 'De ANV-plus heeft meerwaarde', Netwerk Platteland, <http://www.netwerkplatteland.nl/de-anv-plus-heeft-meerwaarde> (3 april 2013).
- Drooge, G. van, en E.B. Oosterveld, *Voorsorteren op het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid 2014. Verkenning van groenblauwe diensten door agrarische natuurverenigingen*, Altenburg & Wymenga ecologisch onderzoek, Feanwâlden/Projecten LTONoord (Drachten 2011).
- Franks, J. R. and E. Mc Gloin, 'Environmental co-operatives as instruments for delivering across-farm environmental and rural policy objectives: Lessons for the UK', *Journal of Rural Studies* 23 (2007) 472-489.
- Franks, Jeremy, 'A Blueprint for Green Co-Operatives: Organisations for Co-ordinating Environmental Management Across Farm Holdings', *Journal of International Farm Management* Vol. 4. No.3 (August 2008) 46-69.
- Groene Ruimte, 'Dossier Agrarisch Natuurbeheer', http://www.groeneruimte.nl/dossiers/agrarisch_natuurbeheer/home.html.
- Greiner, Romy en Owen Stanley, 'More than money for conservation: Exploring social co-benefits from PES schemes', *Land Use Policy* Vol. 31 (2013) 4– 10.

- Groot, Rudolf S. de, Matthew A. Wilson en Roelof M.J. Boumans, 'A typology for the classification, description and valuation of ecosystem functions, goods and services', *Ecological Economics* Vol. 41 (2002) 393–408.
- Hardin, Garret, 'The Tragedy of the Commons', *Science* Vol. 162 (December 1968).
- Harfsterkamp, Bernhard en Jan Stronks, *Beleef de natuur in Winterswijk. Een inspirerende ontdekkingsstocht in Nationaal Landschap Winterswijk* (Zutphen 2011).
- Hoppenbrouwers, Peter, 'The use and management of commons in the Netherlands. An overview', in: Martina de Moor, Leigh Shaw-Taylor & Paul Warde (ed.), *The management of common land in north west Europe, c. 1500-1850* (Turnhout 2002) 87-112.
- Kooistra, Douwe (ed.): *Frieslands Verleden. De Friezen en hun geschiedenis in vijftig verhalen* (Gorredijk 2012).
- Kos, Anton, *Van Meenten tot Marken. Een onderzoek naar de oorsprong en ontwikkeling van de Gooise marken en de gebruikersrechten op de gemene gronden van de Gooise markengenoten 1280-1568* (Hilversum 2010).
- Mills, Jane e.a., 'Organising Collective Action for Effective Environmental Management and Social Learning in Wales', *Journal of Agricultural Education and Extension* Vol. 17 No. 1 (februari 2011) 69-83.
- Mills, Jane 'Exploring the social benefits of agri-environment schemes in England', *Journal of Rural Studies* Vol. 28 (2012) 612-621.
- Moor, Martina De, Leigh Shaw-Taylor & Paul Warde, 'Introduction', in: Martina De Moor (ed.), *The management of common land in north west Europe, c. 1500-1850* (Turnhout 2002) 15-31.
- Moor, Tine De, 'The Silent Revolution: A New Perspective on the Emergence of the Commons, Guilds, and Other Forms of Corporate Collective Action in Western Europe', *IRSH* 53 (2008) 179-212.
- Moor, Tine de, 'Avoiding tragedies: a Flemish common and its commoners under the pressure of social and economic change during the eighteenth century', *Economic History Review* Vol. 61 No. 1 (2009) 1-22.
- Oerlemans, N., J. A. Guldemond en A. Visser, *Meerwaarde agrarische natuurverenigingen voor de ecologische effectiviteit van Programma Beheer. Ecologische effectiviteitsregelingen natuurbeheer: Achtergrondrapport 3*, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu (Wageningen 2007).

- Oerlemans, Natasja, Eric Hees en Adriaan Guldemon, *Agrarische natuurverenigingen als gebiedspartij voor versterking natuur, landschap en plattelandontwikkeling*, CLM (Culemborg 2006).
- Oerlemans, N., J.A. Guldemon en E. van Well, *Agrarische natuurverenigingen in opkomst. Een eerste verkenning naar natuurbeheeractiviteiten van agrarische natuurverenigingen*, CLM (Utrecht 2001).
- Ostrom, Elinor, *Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action* (Cambridge 1990).
- Pemán, Miguel Laborda en Tine De Moor, 'A tale of two commons. Some preliminary hypotheses on the long-term development of the commons in Western and Eastern Europe, 11th-19th centuries', *International Journal of the Commons* Vol 7 no 1 (februari 2013) 7-33.
- Pomeranz, Kenneth, *The Great Divergence : China, Europe and the Making of the Modern World Economy* (Princeton 2000).
- Robert D. Putnam, *Making Democracy Work* (Princeton 1992).
- Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur, 'Onbeperkt Houdbaar: naar een robuust natuurbeleid', <http://www.rli.nl/publicaties/2013/advies/onbeperkt-houdbaar>.
- Runge, C. Ford, 'Common Property and Collective Action in Economic Development', in: Daniel W. Bromley (ed.), *Making the commons work : theory, practice, and policy* (San Fransisco 1992) 17-39.
- Schoustra, Willem, 'POP3: naar een nieuw plattelandontwikkelingsprogramma voor Nederland', <http://www.toekomstglb.nl/pop-naar-een-nieuw-plattelandontwikkelingsprogramma-voor-893.html>.
- Tapia, Francisco J. Beltrán, 'Commons, social capital, and the emergence of agricultural cooperatives in early twentieth century Spain', *European Review of Economic History* 16 (2012) 511-528.
- Verkerk, Koert, Luc Groot en Jack Luiten, *LTO Factcheck*, LTO Nederland (oktober 2012).
- Voskuilen, M.J. en T.J. de Koeijer, *Profiel deelnemers agrarisch natuurbeheer*, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu (Wageningen 2006).
- Elianne van Winden en Marieke Koot, *De Gelderse Identiteitsfabriek*, Gelders Genootschap en ETC Adviesgroep (Arnhem 2009).
- Zanden, Jan Luiten van, 'The Paradox of the Marks. The Exploitation of Commons in the Eastern Netherlands', 1250-1850, *The Agricultural History Review* Vol. 47 No. 2 (1999) 125-144.

Koepelverenigingen ANV's:

BoerenNatuur (Groningen, Friesland, Drenthe en Flevoland): <http://www.boerennatuur.nl/>

Natuurlijk Platteland Oost (Overijssel, Gelderland en het oostelijk deel van Utrecht):

<http://www.natuurlijkplattelandoost.nl/>

ZLTO (Zuidelijke Land en Tuinbouw Organisatie): <http://www.zlto.nl/>

Veelzijdig Boerenland (West-Nederland): <http://www.veelzijdigboerenland.nl/>

Vereniging Drentse Boermarken: <http://www.boermarken.nl/>

ANV Drenthe (nu nog koepelorganisatie, intentie om één ANV te worden):

<http://www.anvdrenthe.nl/>

Interview:

H. Kieft, senior consultant ETC en deel van het Netwerk Platteland-team (interview 11 juni 2013).